

הלויים שבמעין והלויים הישראליים

רולנד די וו

הצפונית את מוצאו של מוסד הלויים הישראלי.⁶ אולם משמעותם ותאריכם של כתובות אל-עלה אינם נותנים מקום לפירושים אלה. ה. גרימה הראה כי לוא ולואת פירושים "ערבון" בזכר ובנק" בה. אלה הם גברים או נשים המוקדשים והנמסרים לאל עם נכסיהם (או עם נכסי המקדיש) כע-רובה לנדר או לחוב.⁷ הפירוש הזה מוכח יפה ואף ג. ריקמאנס⁸ (ו.א. ז'אם⁹ (A. Jamme) קיבלוהו. ההקשר אינו רומז בשום מקום, ולפעמים אף מוציא מכלל האפשרי¹⁰ את ההשערה, כי מדובר במשרתי הפולחן, ששרות זה אופייני ללויים ישראליים.

בכל זאת טען ה. גרימה, כי יש קשר אורגני בין לויים ישראליים לבין "לויים" מעוניים. מוצאם, לפי סברתו, הוא משותף, והמלים, ששרשן זהה, התפתחו בשתי הסביבות בכוונים שונים: מערובה המוגשת במקדש, הפך הלוי הישראלי למשרת המקדש, אשר מעמדו וזכויותיו נמסרו בירושה לצאצאיו. התחלתו של המוסד הזה קודמת, איפוא, למשה, ושרשיו — בצפון ערב¹¹. על השערה זו יש ויש לערער. היא מיחסת לשתי המלים שורש אחד, לוח ו.ו. שפירושו בעבר רית לוח — שאל, ובהפעיל — השאיל, הלוח; אבל אין התנ"ך משתמש בפועל זה בנוגע ללויים. מקרה הדומה ביותר לזה של "לויים" המעוניים

אלעלה הוא נוה-מדבר גדול בצפון ערב, בערך 120 קילומטר דרום-מערבה מתימא. הכתובות שנמצאו שם מוכיחות, כי זו דרך הקדומה, הנוכרת בתנ"ך בין שמות בני אברהם וקטורה (בראשית כה, 3; דה"א א' 32) ועל יד תימא (ישעיהו כ"א, 14, 13; ועי' ירמיהו כ"ה, 23 ויחזקאל כ"ה, 13).

בשנת 1884 העתיק שם איטינג (J. Euting) כתובות "מעוניות", אשר בשלוש מהן נמצאה המלה לוא או הנקבה שלו לואת.¹ חקירותיהם של ג'וסן וסאוויניאק (P. P. Jaussen & Savignac) מ-1907 ל-1910, הוסיפו לסידרה זו כתובת מאל-עלה, המכילה את המלה "לואת"² וכתובת ממדאין צאלח, המכילה "לוא"³ ולבסוף הציעו גרימה וריקמאנס (H. Grimme & G. Ryckmans) לקרוא את צורת הזוגי של לוא בכתובת אחרת באלעלה.⁴

העורכים הראשונים של הטקסטים הנזכרים פירשו את המלים הללו כמכוונות לממונים על הפולחן. מילר ומורטמאן (Müller & Mordtmann) מתרגמים "Priester" "Priesterin", ז'וסן וסאוויניאק "prêtre" — כהן, "prêtresse" — כהנת. הומל (Fr. Hommel) קיבל את התרגומים האלה וזיהה את ה"לויים" המעוניים עם הלויים הישראליים, והזכיר את יחסי משה עם יתרו חותנו "כהן מדין".⁵ מאז הסתמכו לעתים קרובות על כתובות אלה או של אלעלה, כדי לחפש בערב

arabisch-semitologischen Inhalts, I, München, 1892, pp. 30–31.

⁶ G. Hölscher, *Levi, Pauly-Wisowa, Real-Enzyklopädie*, XII, 2. col. 2155; L. Pedersen, *Israel*, III–IV, p. 680; W. F. Albright, *Archaeology and the Religion of Israel*, p. 109 et note 42; p. 204; E. Nielsen, *Schechem*, pp. 264–266; G. von Rad, *Theologie des Alten Testaments*, I, p. 22, n. 20.

⁷ H. Grimme, *Der süd-arabische Levantismus etc. Le Muséon*, XXXII, 1924, pp. 169–199; N. Rhodokanakis, H. Gresmann, *Alt-orientalische Texte zum Alten Testament*, p. 464, n. 1.

⁸ *Répertoire d'Épigraphie Sémitique*.

⁹ J. B. Pritchard, *Ancient Near Eastern Texts*, 1955, p. 508.

¹⁰ RES 3357, בכתובת "לואת שלו" בכתובת.

¹¹ Loc. cit., pp. 191 ss. *Archaeology and the Religion of Israel*, p. 109.

מאמר זה מאת פרופ' רולנד די וו, מגדולי הארכיאולוגיה המקראית, נתפרסם בצרפתית ב"ספר-מועד" לכבוד ה. יונקר, בעיר טרייר, 1961. הננו להודות בזה לפרופסור רולנד די וו על רשיונו האדיב לפרסום מאמרו זה אצלנו, ולגברת שולמית קלוגאי על התרגום מצרפתית לעברית שהכינה לפי בקשתנו. (י. בריצ'בי).

¹ Müller, *Epigraphische Denkmäler aus Arabien* (Denkschriften der philos.-histor. Classe der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Bd. XXXVII), Wien, 1889.

² A. Jaussen et R. Savignac, *Mission Archéologique en Arabie*, II, Paris, 1914.

³ מדאין-צאלח, ששמה היה הגרא בימי קדם, שוכנת כשלוש שעות הליכה מאל-עלה.

⁴ Id., *Mission Archéologique...*, G. Ryckmans, RES 3698.

⁵ Fr. Hommel, *Aufsätze und Abhandlungen*

המעונים בדרך אלא, בערך, מ-200 עד ל-75 לפה"ס. על כל פנים, הכתובות האלו הן, באופן יחסי, מאוחרות, ודרושות ראיות אחרות, כדי להוכיח את השאלת מוסד הלויים מצפון ערב.

יתכן אמנם כי הדמיון בין המלים הוא מקרי. האטימולוגיה של לוי אינה בטוחה; על כל פנים התנ"ך גוזר אותה מן לווה ו, שפירושו "להתקשר אל משהו": לאה קוראת לבנה לוי, כי "הפעם ילוה אישי אלי" (בראשית, כ"ט, 34). בני שבת לוי "קשורים" לאהרן: "וילוו עליך"; "ונלוו עליך" (במדבר, י"ח, 4, 2). השורש המקביל בערבית הוא, כפי הנראה, "ולי" (בשיכול האותיות) ופירושו: "להיות קרוב, להתקשר, ללכת אחרי".¹⁷ זה שונה מהלוה (לוה ו, 11), אשר ממנו באו לוא — lw' ו-לואת — lw't המעוניים. ולבסוף נזכור כי לפי התנ"ך, לוי הוא ראשית כל שם פרטי, אולי לשון-קיצור מלויאל, הנמצא במצרית בצורת רוי-אר (לואל)¹⁸ ובאכדית בטכסטים של מארי, בצורת La-wi-ili¹⁹, פירושו השם — "קשור לאל" או "בחסות האל".

אפשר להתוכח על האטימולוגיה הזאת ועל המסורת המקראית הזאת, אך תהא זו הנחה שרירותית, כי אלף שנים לפני הכתובות, שבהן נזכר המונח לוא, השתמשו בו בערב, דבר שהיה מאפשר את שאילתו על-ידי ישראל מידי הערבאים. לאמתו של דבר, אנו מוצאים מלה זו רק בכתובות המעוניות בצפון; היא נעדרת מכתובות מעוניות שבדרום ואינה נמצאת בשום גיב אחר לא בערב הדרומית ולא בערב הצפונית. מסתבר, כי המלה גשאלה על-ידי המתישבים המעוניים מאת קבוצת תושבים שחיו בקרבתם בדרך ודיברו שפה אחרת.

על אוכלוסית דדן במאה הששית נותנת לנו כתובת נבונאיד, שנתגלתה זה לא כבר בחרן, ידיעות מעניינות מאד²⁰. היא מכילה פרטים חדשים על שהותו של המלך הזה, במשך עשר שנים, בערב

מינאיים. הוא המעשה המסופר בשמואל הצעיר, שהוקדש בידי אמו ליהוה ולמקדשו, אולם הכתוב משתמש במלה אחרת: הילד "מושאל" לד' (שמואל א' א', 28). שמואל בעצם איננו לוי; ורק מסורת מאוחרת מביטה עליו כעל לוי (דברי הימים, א', ו', 18-23). ובפרט כל הכתובות המערביות הללו מאוחרות הן לכל המקורות (או במקרה הטוב ביותר, כמעט לכל המקורות) שבהם נזכרים הלויים בתנ"ך. ה. גרימה, הנאמן לכרונוולוגיה של גלאור, קובע את תאריכם בשנות 1000-900 לספה"ג, אבל תאריך זה גבוה מדי. ממלכת המעונים נמצאת בדרום ערב; כתובות אלעלה מוצאן ממושבה מעונית, שנוסדה בצפון, כאחת התחנות הגדולות בדרך השיירות. יש להת-וכח על תאריך כיבוש דדן-אלעלה בידי המעונים, ואין כוונתנו לפסוק הלכה בויכוח זה: אולם כל התאריכים המוצעים נמוכים מזה של גרימה, קאסקל (Caskel) קובע את שנת 160 לפני הספירה כסוף שליטת המעונים על דדן¹², והגב' י. פיראן (J. Pirenne) רואה את תחילתו ב-320 לפה"ס¹³. י. ריקמאנס קובע את הכיבוש מסוף המאה החמישית לפה"ס עד 125 לפה"ס¹⁴. א. ואן בראנדן (A. Van den Branden) מסכים בנ-גע להתחלה, אולם הוא מאריך את נוכחות המעונים בדרך עד לסוף המאה ה-א' לפה"ס¹⁵. הוא קובע, שהמעונים התבססו בדרך כמתישבים, מבלי לנשל את בעלי המקום בני לחיאן, ונש-ארו שם עד לחורבן ממלכת מעין בדרום, אשר אחריה בא כיבוש דדן בידי הנבטים, ששמו קץ לממלכת בני-לחיאן. מתקבל יותר על ה-דעת, כי מושבת דדן — אפילו היתה התחלתה בהתישבות של סוחרים — נהפכה עד מהרה לגוף התלוי תלות מדינית בממלכה המעונית. לפי אול-ברייט (W. F. Albright)¹⁶ לא ארך שלטון

¹² W. Caskel, *Lihyan und Lihyanisch*, Köln, 1954.

¹³ Jacqueline Pirenne, *Paléographie des inscriptions sud-arabes*, I, Bruxelles, 1956, pp. 181-182.

¹⁴ J. Ryckmans, *L'institution monarchique en Arabie méridionale avant l'Islam*, Louvain, 1951, pp. 257-258.

¹⁵ A. van den Branden, *La Chronologie de Dedan et de Lihián*, *Bibliotheca Orientalis*, XIV, 1957, pp. 13-16.

¹⁶ W. F. Albright, *The Chronology of the Minean Kings of Arabia*, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 129, Febr. 1953, pp. 20-24.

¹⁷ Cf. L. Kopf, *Arabische Etymologien und Parallelen zum Bibelwörterbuch*, *Vetus Testamentum*, VIII, 1958, pp. 181-182.

¹⁸ W. F. Albright, *The Vocalization of the Egyptian Syllabic Orthography*, New Haven, 1934.

¹⁹ M. Noth, *Remarks on the Sixth Volume of Mari Texts*, *Journal of Semitic Studies*, I, 1956, p. 327.

²⁰ D. J. Gadd, *The Harran Inscriptions of Nabonidus*, *Anatolian Studies*, VIII, 1958, 1958, pp. 35-92.

לם יש אישור על קיום המושבות היהודיות האלו, על סף האיסלם.²⁴ ואפשר להוכיח, כי לא מקרוב נוסדו המושבות האלה. אנו נעסוק כאן רק במה שנוגע לדדן. כתובת נבטית משנת 307 לספירה חקק יחיא לזכר אביו שמעון.²⁵ ברור, כי יהודי הוא, כשם שיהודים הם, מן הסתם, יוסף בן עזיז ואביו בן שלמו הנזכרים בשתי חרותות נבטיות ללא האריך.²⁶

מלבד זאת נתגלו באלעלה שמונה חרותות בעב-רית מרובעת.²⁷ אחד הוא תפילה ברוך אלהים; השני מתחיל בפניה לאל עולם; אחרים מכילים שמות פרטיים; נעים בן יצחק, שמואל, ישמעאל בן צדוק וכו'. הגרפטיים האלה קדומים הם, ולפי האפיגרפיה אחדים מהם שייכים למאה הא' לספירה הנוצרית; גם הנוותרים אינם חדשים יותר.²⁸ אחד מהם שייך אולי למאה השנייה לפה"ס.²⁹

²⁴ Cf. R. Leszynski, *Die Juden in Arabien zur Zeit Mohammeds*, Berlin, 1910.

²⁵ א) *Islam*, London, 1924, pp. 59ss. (ב) ישראל בערב מאת ה. ז. הירשברג, תלאביב 1946, עמ' 137-112, 49-36 ולבסוף י. בן צבי, קדמות ישובם של שבטי ישראל ב"ארץ-ישראל", ספר ששי, 1960, ע' 148-130 (בעברית, עם סיכום אנגלי); משתמש בכתובות נבונאידי, ומשער כי ספר איוב מוצאו מן המושבות הללו בערב הצפונית, *Jaussen-Savignac*, l. c., II, p. 231, No. 386; *Hirschberg*, l. c., p. 44.

²⁶ *Id.*, p. 201, No. 262, p. 233, No. 287. "יוסף" ר"אביו" הם שמות עבריים והיחס של בן לאב נוסר ע"י בן, כמו בעברית, ולא ע"י בר, כמו בנבטית; אולם "שלמו" הוא שם פרטי רגיל בנבטית; "עזיז" אין לו דוגמה בשתי הלשונויות על השני בותר וערכו של הסיים "יו" ע"י במאמרו הנ"ל של י. בן צבי.

²⁷ *Id.*, pp. 641-644 et pl. CXXI; *Hirschberg*, l. c., pp. 44-46.

²⁸ השה את לוחות הכתיב של נ. אביגו - *The Palaeography of the Dead Sea Scrolls*, Scripta Hierosolymitana, IV, Jerusalem, 1958, pp. 78, 83; J. T. Milik, אצל P. B. Bagatti & J. T. Milik, *Gli Scavi del "Dominus flevit"*, I, Jerusalem, 1956, p. 102. הייתי מיחס למאה ה-1 לפחות.

²⁹ *Documents de Edfu* מספר 7, הנראה מאוחר מ' (מאת III לפנס"ה) אבל קדום לכתובת בני מזור ולגלוסקמות (מאה ראשונה לפני — מאה ראשונה אחרי). להשוות עם כתיב קבוצת כתבי-היד הקדומה של קומראן F. M. Cross. *The Oldest Manuscripts from Qumran*, *Journal of Biblical Literature*, LXXIV, 1955, pp. 147-172. והלוחות; נ. אביגו, י' כ' לוחות, ע' 75; 61.

הצפונית. מתימא, שהוא כבש ואשר בה בנה לו ארמון, הוא שלט על שלשלת נאות-מדבר, המור ליכה ליתרב (עכשיו מדינה). אחרי תימא מונה הטכסט את 'Dedan, Fedak, Khaybar, Iadi' ולבסוף Iathrib 22-27. נבונאידי השתלט בכח הנשק, (2 II — 45 I) והחזיק מוצבים במקומות השונים הללו (10-6 II). המוצבים האלה היו מוש-בות צבאיות; אנשי נבונאידי חיו שם חיי שפע, והוא עזבם שם, בשוכו לבבל (17-14 II). המת-ישיבים הללו נשאר, איפוא, בנאות-המדבר והקי-מו משפחות.

החילים האלה, שלוו את נבונאידי והושבו על ידו, נקראים "אנשי ארץ אכד וארץ Hattu" (32 I; 6 II). ספק הוא אם בני בבל (אנשי ארץ אכד) היו מרובים ביותר, הואיל ונבונאידי עזב את בבל בריב עם האוכלוסיה (21 — 14 I), ולפי טכסט אחר²¹ הוא מסר לבנו את הפיקוד על הצבא הלאומי. על כל פנים, הצבא שנלחם בערב הכיל אף הוא — ואולי היה זה הרוב, לפי שאמרנו — אנשים מחת (Hattu); יש לחשוב כי הם (ולא ילידי בבל), נשאר, בערב אחרי שוכו של נבונאידי. Hattu מסמן, בטכסטים אשוריים-בבליים של האלף הראשון לפני הספירה, את החלק המערבי של האימפריה וכולל את ארץ-ישראל. מתקבל, איפוא, על הדעת, כי היו ביניהם יהודים, שגויסו בין הגולים או, יותר נכון, בארץ-ישראל הכבושה.²²

בפירושו המצוין על כתובת נבונאידי, העיר מהדירה צ. י. גד (C. J. Gadd), שכל המוצ-בים, הנמנים בה (פרט ל-Iadi', שהוא מקום בלתי-יחשוב, שרק לעתים רחוקות נזכר בפי המ-חברים הערביים) היו מיושבים, בתקופת מוחמד, יהודים ועובדו על ידם.²³ זהות שתי הרשימות איננה, כשהיא לעצמה, הוכחה כי ישיבת היהודים מגיעה לזמנו של נבונאידי; שתי הרשימות הללו מונות את גוות-המדבר העיקריות של חבל זה בערב, היינו המקומות היחידים במדבר שבהם יכלו בני-אדם להתישב, באיזו תקופה שהיא. או-

²¹ La "Chronique versifiée", II 18-19, S. Smith, *Babylonian Historical Texts*, London, 1924, p. 84.

²² יש להשוות עם שתי מושבות צבאיות אחרות: זו של יב-אלפנינה, המורכבת, לדעתנו, משכירים שיצאו מיהודה במאה הששית לפסה"ה; וזו של ליאונטופוליס, שנוסדה בידי חוניו שנמלט מיהודה וגדוד יהודי אתו. אחרי רצח אביו, כהן הגדול חוניו השלישי.

²³ *Anatolian Studies*, VIII, 1958, pp. 85-86.

העורך ב"מבין גולי בבל"; ראיתו לדבר היא שהיהודי הכותב לנבונאידי, אינו תושב תימא (שהרי הוא "כותב"). אין בכך ספק; אולם אפי" שר שהתגורר באותו החבל, על כל פנים, הת- ענינות המסורת היהודית בשהותו של נבונאידי בתימא מסתברת יותר אם היו היהודים מעור- בים בהרפתקה זו.³⁰

עוד זכר ליסוד מושבותיו הצבאיות של נבו- נאידי נמצא במסורת התלמודית, המספרת, כי "שמונים אלף פרחי כהונה ברחו לתוך חיילותיו של נבוכדנצר והלכו להן אצל ישמעאלים", היינו לערב.³¹ זאת היא גירסה אחרת של הסיפור על אנשי המוצבים של נבונאידי, שנשאר אחר-כך כמתישבים. מענין, בקשר עם הנושא המעסיק אר- תנו, שהמסורת הזאת מדברת על כהנים, היינו אנשים משבט לוי.

נסכם את העדויות: בלי ספק, היו יהודים בדדן לפני האיסלם, והכתובות הנבטיות והעבריות של אלעלה מראות כי הם היו שם לפחות מאז המאה הראשונה לספירתנו.

הכתובת של חרן והמסורת היהודית נותנות מקום למסקנה, כי הם הושבו שם בידי נבונאידי במאה השישית לפה"ס. על כל פנים יתכן מאד, שהם נמצאו שם בעת שלטון המעונים. יש לשער, כי היו ביניהם לויים — ולא מפני המסורת התל- מודית שהזכרנו ושאינה בטוחה, ואף לא מפני ש- איזה "בן צדוק" חקק את שמו על גבי סלע באל- עלה, כי אם מפני שחבורת עולים יהודים, גדולה לפי הערך, הכילה מן הסתם לויים אחדים.³²

כיון שהמלים לוא, לואת lw', lw't של כמה כתובות מעוניות באלעלה זרות הן לגבי המינאי ולגיבים פרוטו-ערביים בדרך כלל, יתכן, כי הן נשאלו מאת האוכלוסיה היהודית בדדן. לפי המב- נה הפוניטי (א במקום י) השאילה הזאת יכולה

ולבסוף, יש לראות כעברית וליחס למאה הראשו- נה לספירה הנבצרית חרותה שהעורכים ממינים אותה עם הכתובות הנבטיות ואשר בה קוראים: "בר שושנה".³³

קדות עקיפה רומזה, כי החל מתקופתו של גבור נאידי, ישבו יהודים, אם לא בדדן עצמה, לפחות בחבל תימא, אשר בה היתה תלויה דדן. שהותו של נבונאידי בערב השאירה עקבות מעט בספרות הבבלית,³⁴ וחץ מוז לגמרי לא, פרט למסורת היהודית. לא אחת הניחו כי קיים רבים, המ- יוחסים לנבוכדנצר בספר דניאל, שייכים באמת לנבונאידי, ונגזלו ממנו למען איש אחר, מפורסם יותר.³⁵ הסיפור על נבוכדנצר, שגורש מבני- האדם וחי עם חית השדה "שבעה עדין" (דניאל, ד, 29), יכול להיות באופן מיוחד הד לשהותו של נבונאידי, במשך שנים רבות, בערב. לא הכל קיבלו את ההשערה הזאת.³⁶ אולם בנוגע לשהות בתימא היא מתאשרת להפליא על ידי טכסט אר- מי מקומראן.³⁷ זוהי תפילת נבוכדנצר, בשעה שלקה בשחין רע בעיר תימא. שבע שנים התחנן לשוא אל אלהיו, ולבסוף פנה לחוזה ("גור") יהו- די שפקד עליו בכתב לתת כבוד לאלהי אמת. כאן המלך מספר את החלום שחלם. ההקבלה עם דניאל ג, 31-34 בטוחה, אבל אין זיקה ישירה בין שני הטכסטים; והקטע מקומראן, אם כי נכ- תב במחצית השניה של המאה הא' לפה"ס, מיצג מסורת קדומה מזו של כתבי הקודש.³⁸ בחלק שהשתמר אין קוראים את דניאל בשמו; מדובר רק בחוזה יהודי אלמוני; ויתכן כי הסיפור הזה, שבתחילה היה עצמאי, צורף אחר-כך למכלול הסיפורים על דניאל. אחרי שהזכיר את "החוזה היהודי", לוקה הקטע בחסר; את החסר הזה ממלא

³⁰ Jausen-Savignac, l. c., II, p. 192, No. 229 et pl. LXIII.

העורכים אומרים: "האותיות מתקרבות ביותר לעב- רית מרובעת", והן כתב עברי מרובע.

³¹ Dougherty, Nabonidus and Belshazzar, New Haven, 1929.

³² S. Smith, Babylonian Historical Texts, London, 1924.

³³ Cf. les reserves de W. Baumgartner.

³⁴ J. T. Milik, "Prière de Nabonide" et autres écrits d'un cycle de Daniel. Revue Biblique, LXIII, 1956, pp. 407-415. חמ"י גבריהו, תפלה. נבונאידי ממגילות מדבר יהודה, עיונים במגילות מדבר יהודה, בעריכת י. ליוור, תשי"ז, עמ' 12-23.

³⁵ J. T. Milik, l. c., p. 411; D. N. Freedman, The Prayer of Nabonidus, BASOR 145, February 1957, pp. 31-32.

³⁶ R. Meyer, Das Qumranfragment "Gebet des Nabonid", Theologische Literaturzeitung, LXXXV, 1960, col. 831-834. הוא מוסיף עדות מהמגילה, החיצונית לבראשית ממערה א של קומראן, שלפיה נסע אברהם עד לנהר פרת ועד למטרין הפרסי ומשם חזר בחצותו את ערב הצפונית; מתקבל על הדעת שמכאן ראה כי היו מושבות יהודיות באזור זה בשעה שנכתבה המגילה הזאת.

³⁷ ירושלמי תענית ד, ה.

³⁸ ביב, שהיא, בתחילתה, מושבה צבאית, כמו שהיתה כנראה, זו של דדן, אינם נזכרים הלויים; אולם היו שם כהני יהוה, והרי זה היינו הך לגבי טיעונו.

היתה רק כי קיים קשר מקרי בין הלוא המעוני ותלוי העברי, שמוצאם, הבלתי-תלוי זה בזה, הוא משורש אחד או משני שרשים בעלי צליל אחד. אולם, אם יש קשר של תלות בין שתי המלים, הרי תאריך הכתובות המעוניות ועדויות על נוכח חות היהודים בדרך מחייבים ליחס את השאילה למעונים. מוסד הלויים נשאר מוסד מקורי יש-ראלי.

⁸⁰ אפשר היה, לכל היותר, להביא עדות עקיפה: הנאר בבלית lamútâ (lavûtânu) "עוור", שהיא בעיני אולברייט כעין השאלה ארמית ושהוא מקרב בבת Archeology and the Religion of Israel, p. 204. No. 42. A. Ungnad, M. San Nicolo & A. Ungnad, Neubabylonische Rechts- und Verwaltungs-urkunden, I, Beiheft, Leipzig, 1937, p. 83. אולם יתכן כי המלה פשוט נגזרה מהפועל "להקיף" lamû (lawû). שמשמשים בו באשור-בבלית. ראה

להעשות בדרך הארמית. אין בזה קושי: היהודים דברו ארמית בדרך, כשם שהם דברו ארמית ביב, אבל המעונים שינו את משמעות המלה לפי צרכיהם: מאיש מוקדש לאל ולשרותו, הפך ה"לוי" לערבון הנמסר לאל. יתר על כן, בעוד שבעברית אין נקבה ללוי, ואשה משבט לוי נקראת בת-לוי, הרי במעוניות ישנה לואת ליד לוא; אולם יתכן שהיה כאן חיקוי ליהודי דדן, דוברי ארמית: ב"ארמית הבינונית ישנה צורת נקבה ללוי, היינו "לויה".

התפשטות ההשפעה הארמית בערב הצפונית, החל מן המאות הששית והחמישית לפה"ס, נותרה נות מקום להשערה אחרת: המעונים יכלו לשאול את המלה מאיזה ניב ארמי, בלי קשר עם השיי מוש העברי; ההשערה אינה מתקבלת על הדעת, הואיל ושם-עצם כזה אינו נמצא בשום ניב ארמי קדום.⁸⁰ אילו התאמתה השערה זו, משמעותה